

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας Ἀρμενόπουλος πὺν ἦταν σὲ ἀφάνεια
Μία, ἀκόμα, ἀδησαύριστη ἀπόδοση τῆς «Ἐξαβίβλου»
στὴ δημώδη (ante 1741).

I

Μιὰ πληροφορία γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς (ἀκόμα) ἀπόδοσης στὴ δημώδη τῆς «Ἐξαβίβλου» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου, μολονότι ἔγκυρη καὶ διασταυρωμένη, ἔμενε ὥς τώρα (ἐνοχλητικὰ) μετέωρη καθὼς δὲν εἶχε ἐντοπιστεῖ κάποιο χειρόγραφο πὺν νὰ τὴν παραδίδει, μὲ ἀποτέλεσμα ἕνας Ἀρμενόπουλος στὴ δημώδη νὰ παραμένει σὲ ἀφάνεια.

Οἱ δύο τελευταῖοι πὺν εἶδαν, τὸν 18ο αἰῶνα, καὶ δήλωσαν τὴν ὕπαρξη τῆς ἀπόδοσης αὐτῆς ἦταν ὁ μητροπολίτης Ἡρακλείας Γεράσιμος καὶ ὁ Ἀλέξιος Σπανός· καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τους ἐξάγεται πὼς ἡ ἀπόδοση αὐτὴ ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1744¹.

Δύο ἄλλοι διασταυρώθηκαν μαζί της, τὸν 20ο αἰῶνα, χωρὶς νὰ μπορέσουν νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ταυτότητά της: ὁ Εὐάγγελος Σαβράμης τὸ 1935 καὶ ὁ Ἀθανάσιος Τσερνόγλου τὸ 1991 δημοσίευσαν τὴν περιγραφὴ δύο χειρογράφων πὺν σώζουν τὴν ἀπόδοση πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει, χωρὶς νὰ μπορέσουν νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ κειμένου τὸ ὁποῖο παρέδιδαν τὰ χειρόγραφα πὺν καταλογογράφησαν².

1. Βλ. τὴν πλήρη παραπομπὴ ἀμέσως πρὶν κατωτὸ κείμενο.

2. Τὶς παραπομπὲς στὰ δημοσιεύματά τους τὶς ἀναγράφω στὶς σημειώσεις 13 καὶ 14.



Δύο ωστόσο ιστορικοί του δικαίου, μολονότι δὲν μπόρεσαν νὰ μελετήσουν ἀπὸ αὐτοψία τὸ χειρόγραφο ποὺ περιέγραψε ὁ Σαβράμης, διαίσθανθηκαν ἀπὸ τὴν περιγραφή του πὼς κάτι σημαντικό πρέπει νὰ περιέχει: ὁ Δημήτριος Σ. Γκίνης ὑπέδειξε τὸ 1963 πὼς τὸ χειρόγραφο αὐτὸ πρέπει νὰ μικροφωτογραφηθεῖ³ καὶ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης διατύπωσε τὸ 1971 τὴν εἰκασία νὰ περιέχεται ἐνδεχομένως στὸ χειρόγραφο αὐτὸ μιὰ «ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλου μετάφραση»⁴, εἰκασία ποὺ δὲν μπόρεσε οὔτε νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει οὔτε νὰ τὴν ἀπορρίψει, ἀφοῦ δὲν τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ προσεγγίσει τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ τὸ μελετήσει.

Σήμερα ωστόσο, ποὺ κατορθώσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὸ λανθάνον ὡς πρόσφατα χειρόγραφο ποὺ περιέγραψε ὁ Σαβράμης τὸ 1935, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀκόμα, πληρέστερο ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, γιὰ ἓνα πράγμα μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι: πὼς ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μιὰ ἀκόμα, μιὰν ἄλλη ἀπὸ τὴν ὡς τώρα γνωστὴ ἀποδόσεις τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴν δημώδη· καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὴ ἡ ἄλλη ἀπόδοση νὰ ταυτίζεται μὲ ἐκείνη γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἡρακλείας Γεράσιμος καὶ ὁ Ἀλέξιος Σπανός μιλοῦσαν στὴν ἔκδοση τοῦ 1744.

Ἄς πάρουμε ὅμως τὸ νῆμα ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ του ἀρχή.

II

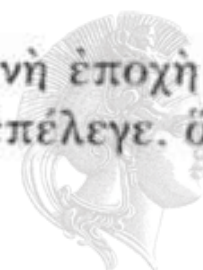
Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ πρῶτες ἀποδόσεις τμημάτων τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴ δημώδη ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ σὲ νομοκανονικὲς συλλογές⁵. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἀποδόσεις εἴτε κάποιων τμημάτων τῆς εἴτε κάποιων μεμονομένων διατάξεων ποὺ περιεῖχε⁶.

3. *Κείμενα Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας*, Ἀθήνα 1963, σ. 38: πρόκειται γιὰ χειρόγραφο πού, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, εἶχε ἐντοπιστεῖ στὴ Κοινοτικὴ Βιβλιοθήκη Βήσσανης (Πωγωνίου).

4. Τὴν διατύπωσε στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς «Ἐξαβίβλου» (Ἀθήνα 1971), σ. ογ'.

5. Ἀναφέρομαι στὶς πρῶτες γνωστὲς νομοκανονικὲς συλλογὲς τοῦ Κουνάλη Κριτόπουλου στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, στὸ «Νόμιμον» τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, στὴ δημώδη βέβαια ἐκδοχὴ του μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, καὶ στὸν «Νομοκρίτην» τοῦ Θεοκλήτου γραμμένον τὸ 1671. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς συλλογὲς αὐτὲς στὴ μελέτη τοῦ Δ. Σ. Γκίνη, «Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐξαβίβλου ὑπὸ Ἀλεξίου Σπανοῦ», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345–1945)*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 174–176· γιὰ τὸ «Νόμιμον» τοῦ Μαλαξοῦ βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη μου «Ἡ τρίτη χειρόγραφη “ἐκδοσις” τοῦ Νομίμου τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* [τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν] 38 (2004), 221–242.

6. Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ὅταν τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ χρησιμοποιοῦσε σὲ πράξεις του κάποια διάταξη ἀπὸ τὴν «Ἐξαβίβλον», ἐπέλεγε, ὅπως ἦταν



Ἡ πρώτη ἀπόδοση στὴ δημώδη ὁλόκληρου τοῦ κειμένου τῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλὰ στὶς ἀρχὲς πιθανότατα τοῦ 17ου αἰώνα⁷, ἀπόδοση ποὺ στηρίχθηκε στὸ κείμενο ποὺ παρέδιδε κάποιος, ἀταύτιστο ἀκόμα, χειρόγραφο. Ἡ δεύτερη εἶναι αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε ἐδῶ. Ἡ τρίτη ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Σπανὸ καὶ στηρίχθηκε στὸ κείμενο τὸ ὁποῖο παρέδιδε ἡ πρώτη ἔντυπη ἔκδοση τῆς «Ἐξαβίβλου», ἡ ὁποία εἶχε γίνει στὸ Παρίσι τὸ 1540⁸.

Ἡ ἐργασία τοῦ Ζυγομαλὰ δὲν τυπώθηκε ποτέ, γνώρισε ὅμως μιὰ κάποια χειρόγραφη παράδοση⁹, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τοῦ Σπανοῦ δημοσιεύτηκε τὸ 1744 στὴ Βενετία, γιὰ νὰ γνωρίσει ἔκτοτε πολλαπλὲς ἐπανεκδόσεις¹⁰. Ἡ δεύτερη, ποὺ ἔμεινε στὴν ἀφάνεια, εἶναι τὸ θέμα μας.

Θυμίζω πὼς τὰ πρῶτα στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀπόδοσης τῆς «Ἐξαβίβλου» προσφέρονται στὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1744. Συγκεκριμένα· ὁ Ἡρακλείας Γεράσιμος, χορηγὸς καὶ ἐμπνευστὴς τῆς ἔκδοσης τοῦ 1744, δηλώνει στὸν Πρόλογό του πὼς εἶχε στὰ χέρια του ἓνα ἀντίγραφο ἀπὸ μιὰ «μετάφρασιν» τῆς «Ἐξαβίβλου» «εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον», μετάφραση ἡ ὁποία εἶχε βέβαια ἐκπονηθεῖ πρὶν ὁ Σπανὸς ἐπιχειρήσει τὴν δική του. Ἀντίγραφο

φυσικό, τὸ κείμενο στὴν ἀρχικὴ διατύπωση, σὲ ἓνα γλωσσικὸ δηλαδὴ ἔνδυμα ποὺ ταίριαζε καὶ μὲ τὴ γλώσσα τῶν πατριαρχικῶν κειμένων· βλ. γιὰ παράδειγμα ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὸν Ἀρμενόπουλο στὸ κείμενο μιᾶς καθαιρέσεως ποὺ ἀποφασίστηκε ἐπὶ Ἱερεμίου Β' καὶ σώζεται ἀντιγραμμένο στὸν λεγόμενο «Κώδικα τοῦ Ἱέρακος» — τώρα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸν ἀρ. 1474—, φ. 21r-v. Γιὰ τὴ δημοσίευση καὶ περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν παραπομπὴ στὴν «Ἐξάβιβλον» βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999, σ. 166–167.

7. Βλ. St. Perentidis, *Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*, Ἀθήνα 1994, σ. 53–54· τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία χρονολογοῦσε τὴν ἀπόδοση τοῦ Ζυγομαλὰ γύρω στὸ 1575, τὴν παραθέτει ὁ Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 1966, σ. 60–61 ἀρ. 83.

8. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, «Ἀλέξιος Σπανός», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 1 (1926), 207 σημ. 3.

9. Στὰ δύο χειρόγραφα ποὺ γνωρίζαμε ὥς πρόσφατα πὼς τὴν παραδίδουν ἦρθε νὰ προστεθεῖ ἓνα τρίτο: προερχόμενο ἀπὸ τὴν Χαλδία ἐντοπίστηκε πρόσφατα στὴν Ἀθήνα καὶ βρίσκεται πλέον στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν· βλ. πρόχειρα τὴν ἀνακοίνωση τοῦ εὐρήματος σὲ ἄρθρο μου σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα «Ἕνας Ἀρμενόπουλος στὸ εἰκονοστάσι. Ἄγνωστο χειρόγραφο τοῦ 16ου αἰώνα μὲ τὴν περίφημη “Ἐξάβιβλο” στὴ δημώδη γλώσσα, σὲ ἀπόδοση τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλὰ», *Ἡ Καθημερινή*, Κυριακὴ 17 Φεβρουαρίου 2008.

10. Τὶς κατέγραψε ὁ Ν. Βέης, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα — Ἐκδόσεις ἐν τῇ κοινῇ τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου 1744–1820», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου...*, σ. 381–395· βλ. καὶ Κ. Γ. Πιτσάκης, ὁ.π. σημ. 4, σ. σέ–ο' καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία.



αὐτῆς, τῆς ἄλλης, ἀπόδοσης ὁ Γεράσιμος ἔδωσε στὸν Σπανὸ μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὴν συμπληρώσει, νὰ συντάξει ἕναν πίνακα τῶν περιεχομένων της καὶ μὲ ἔξοδα τοῦ λόγιου ἱεράρχη νὰ δημοσιευτεῖ¹¹.

Ὁ Ἀλέξιος Σπανὸς ἀκολούθησε, ὅπως εἶναι γνωστό, ἕναν διαφορετικὸ δρόμο· ἀλλὰ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ἀπόδοσης τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴ δημόδη διατηρεῖ τὴ σημασίᾳ της, καθὼς μάλιστα τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος Σπανὸς στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν χορηγὸ τῆς ἔκδοσης, τὸν μητροπολίτη Ἡρακλείας: «ταύτην τὴν βίβλον [τὴν «Ἐξάβιβλον»], οὐκ οἶδα ποῖος ἀπὸ τοὺς ἐδικοὺς μας νῦν Ἑλληνας εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον μεταφράσας, καὶ ἡ δεισιτάτη... πανιερότης [ὁ Ἡρακλείας Γεράσιμος] εὐροῦσα, καὶ ἀντιγράψασα... καὶ δὴ τὴν βίβλον ταύτην δεδωκὼς εἰς ἐμένα... νὰ καταστρώσω εἰς αὐτὴν ἕνα πίνακα κατ' ἀλφάβητον... ἐπρόσταξεν ὅτι καὶ νὰ τὴν στοχαστῶ, ἀνίσως χρειάζεται καὶ ἐτέρας διορθώσεως»¹².

Ὁ Σπανὸς ἐσφαλμένα, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, θεώρησε πὼς ἡ ἀπόδοση ἐκείνη δὲν ἦταν ὀρθὴ καὶ ἔπεισε τὸν Ἡρακλείας γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκπονηθεῖ μιὰ νέα, ἔργο τὸ ὁποῖο ἀνέλαβε ὁ ἴδιος· ἡ παλαιότερη δὲν δημοσιεύτηκε ποτέ, πέρασε στὴν ἀφάνεια, καθὼς μάλιστα ἐκείνη τοῦ Σπανοῦ γνώρισε ἐπιτυχία, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπάλληλες ἐκδόσεις της μέσα στὸν 18ο αἰῶνα καὶ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα.

III

Τὸ 1935 ὁ Εὐάγγελος Σαβράμης δημοσίευσε στὸν ἐνδέκατο τόμο τῆς *Ἐπετηρίδος Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* τὴν περιγραφὴ ἑξὶ χειρογράφων ποὺ ἐντόπισε στὴ Κοινοτικὴ Βιβλιοθήκη Βήσσανης–Πωγωνίου τῆς Ἡπείρου¹³ Ἀνάμεσά τους καὶ τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει

11. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴ σ. 13 χ.ᾶ. τῆς πρώτης ἔκδοσης (Βενετία 1744).

12. Τὸ χωρίο στὴ σ. 7 χ.ᾶ. τῆς πρώτης ἔκδοσης.

13 «Χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης Βησσάνης–Πωγωνίου», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 11 (1935), 295–300· μὲ τὴν εὐκαιρίᾳ ὁ Σαβράμης περιέγραψε τρία ἀκόμα χειρόγραφα «ἕναν νομοκάνονα καὶ δύο κατάστιχα, τὸ ἐν τῆς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου καὶ τὸ ἕτερον τῆς Μονῆς ἀγίου Νικολάου Σκαμνελίου», χειρόγραφα ποὺ πῆραν στὸν κατάλογό του τοὺς ἀριθμοὺς 7–9 (σ. 300–305). Τὸ χειρόγραφο 5 περιγράφεται στὴ σελίδα 298. Ἕνα ἱστορικὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν περιπετειῶν ποὺ γνώρισαν τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιεῖχε, ὅπως καὶ γιὰ τὴν διαπίστωση ποὺ ἀναπαράγει πὼς βιβλία καὶ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης «ἐξηφανίσθησαν» δίνεται στὴ μελέτῃ τοῦ Σπ. Στούπη, *Βήσσανη (Ἱστορικά – Ὀνοματολογικά – Λαογραφικά)*, Κέρκυρα 1972, σ. 137–145. Εἶχα ὥστόσο τὴν τύχη νὰ τὰ ἐντοπίσω καὶ νὰ διαπιστώσω ἀπὸ αὐτοψία πὼς τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει σώζεται, ἔχοντας ὅμως ἀπωλέσει στὸ μεταξὺ κάποια ἀπὸ τὰ ἐνδιάμεσα φύλλα

καὶ τὸ ὁποῖο στὸν κατάλογο ἔχει τὸν ἀριθμὸ 5. Ὁ Σαβράμης τὸ περιγράφει μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους.

Χαρτ. 0,30X0,21, αἰῶνος ΙΗ' (σελ. 431).

Ἡ γραφὴ καθαρά καὶ εὐανάγνωστος. Ἐν ἀρχῇ εἶναι δύο φύλλα ἄγραφα. Τὰ ἐξώφυλλα εἶναι ἐκ χάρτου χονδροῦ κεκαλυμμένα ὑπὸ δέρματος φαιοῦ χρώματος. Ἐν σελ. 431 σημειοῦται «Γέγραπται ὁ παρὼν νόμος διὰ χειρὸς Παΐσιου Ἱεροδιακόνου Δημητρίου εἰς τοὺς 1741 Ἰουλίου 23 ἡμέρα πέμπτη». Εἶναι τὸ κείμενο γεγραμμένον εἰς γλῶσσα δημῶδη.

Πρόχειρον Νόμων ἢ ἐξάβιβλος τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου

Ἐν φ. 1α σημειοῦται διὰ νεωτέρας χειρὸς τὸ ἐξῆς: «Αὐτὸς ὁ νόμος εἶναι τοῦ Γεννάκη Γραματικοῦ ἀπὸ Φραστανα.....(δυσανάγνωστα).

Ἐν τέλει ἐπίσης ἓν φύλλον ἄγραφον ἐν ᾧ σημειοῦται διὰ νεωτέρας χειρὸς μακρά τις προσθήκη περὶ τὸν «φαλκιδίου, μοιρασμοῦ» κέ.

Πενήντα ἔξι χρόνια ἀργότερα ὁ Ἀθανάσιος Γ. Τσερνόγλου δημοσιεύει ἓναν συμπληρωματικὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Γυμνασίου Μυτιλήνης ποὺ εἶτε ὑπῆρχαν καὶ δὲν τὰ εἶχε συμπεριλάβει στὸν κατάλογό του ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος–Κεραμέας εἶτε πρόκειται γιὰ νεότερες προσκτήσεις τῆς βιβλιοθήκης. Ἀνάμεσά τους καὶ ἐκεῖνο ποὺ στὸν κατάλογό του πῆρε τὸν ἀριθμὸ 51¹⁴. Ἀναδημοσιεύω καὶ ἐδῶ τὴν περιγραφὴ τοῦ καταλογογράφου.

Χειρόγραφον χαρτῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, σχ. 0,31X0,217, αἰῶνος ΙΗ' ἐκ σελίδων ἠριθμημένων 454 καὶ 13 φύλλων ἀγράφων ἐν τέλει. Περιέχει Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου «*Πρόχειρον Νόμων τὸ ὀνομαζόμενον Ἐξάβιβλος*», μετεγλωττισμένη εἰς τὸ ἀπλοῦν ἰδίωμα.

Ἡ στάχσις δερματίνη, ἀξιόλογος, μὲ σηκώματα εἰς τὴν ράχιν, 5 ἐν ὅλῳ.

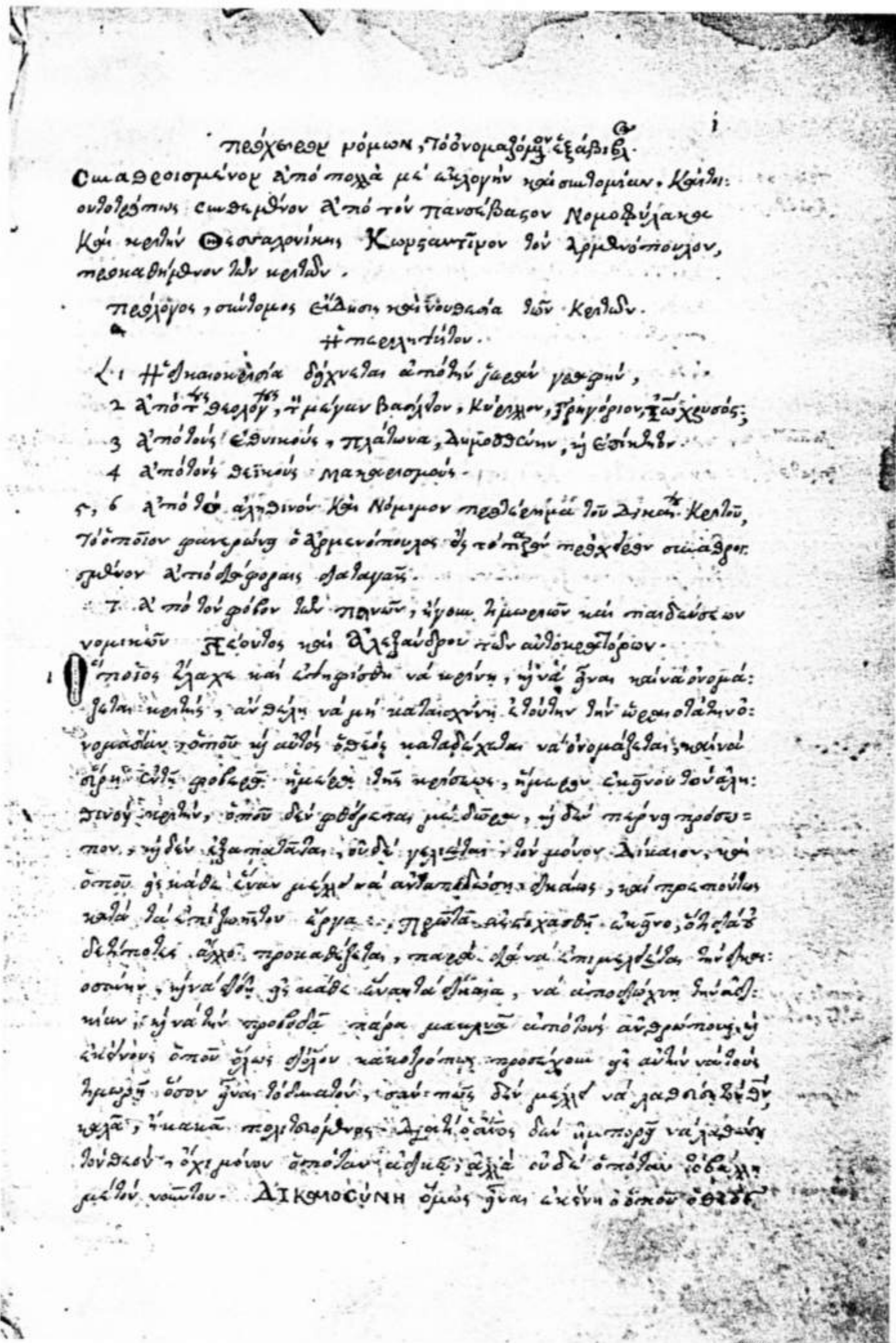
Μὲ ἀναγλύφους ἀνθίνας διακοσμήσεις, τόσον εἰς τὴν ἐμπρόσθιαν ὅσον καὶ εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευράν. Εἰς τὰς τέσσερας γωνίας τῆς ἐμπροσθίας ὀψεως ἀνάγλυφοι παραστάσεις ἀγγέλων.

Χαρακτηριστικὸν τοῦ χάρτου εἶναι ὅτι αἱ ὑδατογραφίαι αὐτοῦ, εἰς τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα φύλλα, ἐμφανίζονται εἰς τὸ κέντρον τρεῖς ἐπαλλήλας

του —χάσματα ποὺ πιθανότατα προκλήθηκαν μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸν Σαβράμη.

14. «Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων τῆς παλαιᾶς Γυμνασιακῆς Βιβλιοθήκης Μυτιλήνης, νῦν τοῦ Α' Λυκείου Μυτιλήνης», *Λεσβιακὰ* 13 (1991), 347–391· καὶ ἀνάτυπο στὸ ὁποῖο ἔχουν προστεθεῖ 5 ἀκόμα σελίδες ποὺ δὲν περιέχονται στὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τῆς μελέτης. Τὸ χειρόγραφο 51 περιγράφεται στὶς σελίδες 362–363.





ήμισελήνους συνεχῶς μειουμένου μεγέθους. Ἄρα ὁ χάρτης προέρχεται ἐκ τοῦ ὀθωμανικοῦ ἐργαστηρίου χάρτου, τοῦ ἐγκατεστημένου εἰς τὸν Κεατχανέν, εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Κερατίου κόλπου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ ἀρίθμησης παλαιὰ κατὰ σελίδας.

Ἐν ἀρχῇ τρία ἄγγραφα φύλλα.

Εἰς τὴν σελίδα 1, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ τετάρτου φύλλου:

«Πρόχειρον νόμων τὸ ὀνομαζόμενον ἐξαβιβλος, συναθροισμένον ἀπὸ πολλὰ μὲ ἐκλογὴν καὶ συντομίαν, καὶ τοιουτοτρόπως συνθεμένον ἀπὸ τὸν πανσέβαστον Νομοφύλακα καὶ κριτὴν Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνον τὸν Ἀρμενόπουλον, προκαθήμενον τῶν κριτῶν».

Τὸ κείμενον εἰς γλῶσσαν ἀπλοελληνικὴν.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς σελ. 1 «Ἐκ τῶν τοῦ Γεωργίου Νικολάου Λαζάρου, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τόδε· ἐκ Σιατίστης». Ἔπεται μονογραφὴ τοῦ ἰδίου.

[Δίνεται μία κεφαλαιώδης περιγραφὴ τῶν περιεχομένων στὸ χειρόγραφο.]

Συχνάκις εἰς τὴν ὡς ἀναγράφονται δι' ἄλλης χειρὸς σχόλια ἐπὶ τοῦ κειμένου.

Ἐν τέλει φύλλα 13 ἄγγραφα καὶ μὴ φέροντα ἀρίθμησης.

Οἱ πρῶτες διαπιστώσεις ἀπὸ τὴν συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο αὐτῶν χειρογράφων εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

α) καὶ τὰ δύο χειρόγραφα παραδίδουν τὸ ἴδιο ἔργο: μιὰν ἀπόδοση τῆς «Ἐξαβιβλου» στὴ δημώδη ποὺ δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ ἐκείνη τοῦ Θεοδόσιου Ζυγομαλᾶ οὔτε μὲ ἐκείνη τοῦ Ἀλέξιου Σπανοῦ.

β) πλήρες εἶναι τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο παραδίδει τὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης· στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης ἐντοπίζονται κάποια χάσματα ποὺ δημιουργήθηκαν μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ ἀνάλογα χάσματα παρουσιάζονται καὶ στὴν ἀρίθμηση τῶν σελίδων του.

γ) σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δύο χειρόγραφα δὲν ἀναγράφεται ρητὰ τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση. Στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης σώζεται ὅμως ἓνα βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅχι μόνο τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα (Παῖσιος ἱεροδιάκονος Δημητρίου) ἀλλὰ καὶ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ὁλοκλήρωσε τὴ γραφὴ του: 23η Ἰουλίου 1741. Μποροῦμε κατὰ συνέπεια νὰ θεωρήσουμε τὴ χρονολογία αὕτὴ ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴ ἐκπόνηση τοῦ ἔργου.

δ) τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζουν τὸ ἔργο ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ διαφορετικούς γραφεῖς. Περισσότερο ὅμως ἐπιμελημένο καὶ διακοσμημένο μὲ ἐρυθρογραφίες εἶναι τὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης.

ε) καὶ στὰ δύο χειρόγραφα, μολονότι ὁ Σαβράμης δὲν τὸ δηλώνει γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης, σώζονται παρασελίδια σχόλια καὶ σημειώσεις.

IV

Τὸ ἐπόμενο καὶ ἴσως τὸ σημαντικότερο ζητούμενο εἶναι νὰ ἐντοπίσου-
με τὴ φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ πρωτοτύπου τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε
ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε αὐτὴ τὴν ἀπόδοση· μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ ποιοῦ χει-
ρόγραφο ἢ ἀπὸ ποιά ἔντυπη ἔκδοση τῆς «Ἐξαβίβλου» ἀντλήσε τὸ κεί-
μενο γιὰ τὸ ἀποδώσει στὴ δημώδη.

Πολλαπλὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ὁδηγοῦν στὴν δεύτερη ἔντυπη ἔκδο-
ση τῆς «Ἐξαβίβλου», τὴν γραικολατίνα, ποὺ ἔγινε στὴ Γενεύη τὸ 1587.
Ἄς δοῦμε ἐνδεικτικὰ μερικὰ μόνο ἀπὸ αὐτά.

Ὁ Γάλλος οὐμανιστὴς Denis Godefroy, ὁ δεύτερος ἐκδότης τῆς
«Ἐξαβίβλου», ἐνσωμάτωσε στὴν ἔκδοσή του τὴ λατινικὴ μετάφραση
τοῦ ἔργου ποὺ εἶχε ἐκπονήσει καὶ δημοσιεύσει λίγα χρόνια νωρίτερα ὁ
Jean Mercier, γεγονὸς ποὺ δηλώνεται καὶ στὴν προμετωπίδα τῆς ἔκδο-
σης¹⁵. Κατὰ συνέπεια στὴν ἔκδοση τοῦ 1587 συνυπάρχει τὸ ἐλληνικὸ
κείμενο τῆς «Ἐξαβίβλου», ἡ λατινικὴ του μετάφραση καὶ ἀκόμα κά-
ποια ἐπιπλέον στοιχεῖα: μιὰ σύντομη περίληψη τῶν περιεχομένων κάθε
«Τίτλου» στὰ λατινικά, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ ἐλληνικὸ κείμενο, ἀρίθ-
μηση μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς τῶν παραγράφων ποὺ περιέχονται σὲ
κάθε «Τίτλον» κάθε «Βιβλίου» καὶ παράτιτλα μὲ παραπομπὲς στὶς
πηγὲς μαζὶ μὲ κάποια σχόλια.

Ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη τῆς «Ἐξαβίβλου»
ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει ἐνσωματώσει καταρχὴν ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα
στὸ ἔργο του δίνοντάς μας ἓνα ἰσχυρὸ τεκμήριο γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ
πρωτοτύπου ποὺ χρησιμοποίησε: ἔχει ἀποδώσει τὴν περίληψη τῶν πε-
ριεχομένων κάθε «Τίτλου», τὴν λατινικὰ γραμμένη, στὴ δημώδη καὶ τὴν
ἔχει ἐνσωματώσει στὸ ἐλληνικὸ κείμενο· ἔχει ἀριθμήσει καὶ αὐτὸς ὅλες
τὶς παραγράφους μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς καὶ ἔχει ἀποδώσει ἓνα μεγά-
λο μέρος ἀπὸ τὰ παράτιτλα καὶ κάποια ἀπὸ τὰ σχόλια¹⁶.

15. *Πρόχειρον νόμων Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου. Promptuarium iuris. Con-
stantino Harmenopoulo authore. Interprete Ioanne Mercero. Dionysii Gothofredi
J.C. Paratitla ad singulos Constantini Harmenopuli titulos. Variarum lectionum
libellus ad eundem authorem. Nomenciator græcarum dictionum Iyris, ad eundem
Harmenopulum. Apud Guillelmum Læmarium. M.D.LXXXVII.* Γιὰ τὸν Denis
Godefroy καὶ τὶς νομικὲς ἐνασχολήσεις του βλ. ἀπὸ τὴ σχετικὰ πρόσφατη βιβλιο-
γραφία τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Vincenzo Piano–Mortari «L'Humanisme juridique à
Genève des origines jusqu'à Jacques Godefroy», *Jacques Godefroy (1587–1652) et
l'Humanisme juridique à Genève. Actes du colloque Jacques Godefroy édités par
Bruno Schmidlin et Alfred Dufour*, Βασιλεία 1991, σ. 39–41.

16. Στὴ σελίδα 232 δίνω σὲ πανομοιότυπο τὴν πρώτη σελίδα τοῦ κειμένου τῆς
ἔκδοσης τοῦ 1587 καὶ στὶς σελίδες 226 καὶ 227, τὶς ἀντίστοιχες σελίδες τῶν δύο χει-
ρογράφων ποὺ ἐντοπίσαμε· μποροῦμε λοιπὸν εὐκόλα νὰ διακρίνουμε τὴ λατινικὴ

“Όλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ἱκανές, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ νὰ δεχθοῦμε πὼς ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση ποὺ μελετοῦμε χρησιμοποίησε τὴν γραικολατίνα ἔκδοση τῆς «Ἐξαβίβλου» τοῦ 1587.

V

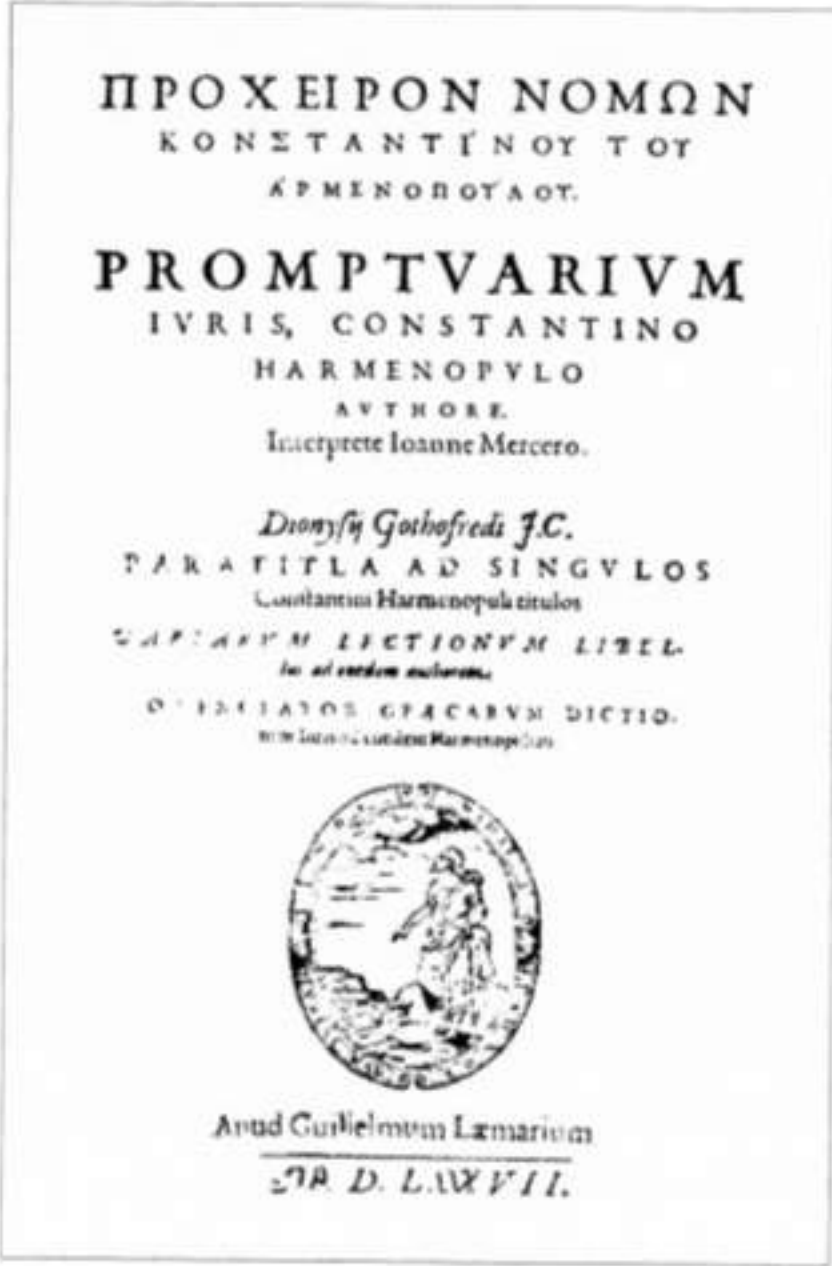
Ἔχοντας ἐντοπίσει τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου ποὺ χρησιμοποίησε μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε καταρχὰς τὸ *terminus post quem* γιὰ τὸ χρόνο

ἐκπόνησης τοῦ ἔργου: ἂν *terminus ante quem* θεωρήσαμε τὸ θέρος τοῦ 1741, ἀφοῦ στὸν Ἰούλιο τοῦ ἔτους αὐτοῦ γράφτηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ τὴ σώζουν, πρέπει νὰ δεχθοῦμε πὼς τὸ ὅριο μετὰ τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε ἡ ἀπόδοση στὴ δημόδη εἶναι τὸ ἔτος ἔκδοσης τοῦ κειμένου ποὺ χρησιμοποίησε, δηλαδή τὸ 1587. Τὸ εὐρὺ ὥστόσο αὐτὸ χρονικὸ διάστημα μπορεῖ νὰ μειωθεῖ, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας πὼς καὶ τὰ δύο χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ χαρτὶ καὶ τὴ γραφὴ τους στὸν 18ο αἰώνα.

Ἐπειτα μποροῦμε, συγκρίνοντας τὸ κείμενο ποὺ εἶχε στὰ χέρια του καὶ τὴν ἀπόδοση ποὺ ἐκπόνησε, νὰ διακρίνουμε κάποιους τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς στόχους ποὺ ἔθεσε, ἀφοῦ δὲν σώζεται κάποιος πρόλογός του στὸν

ὁποῖο νὰ ἐξαγγέλλει, νὰ ἐκθέτει τὶς ἀρχές ποὺ ἤθελε νὰ ἀκολουθήσει.

Ἐκδηλῶ νομίζω εἶναι ἡ τάση του νὰ εἶναι καὶ πιστὸς στὸ πρωτότυ-



Προμετωπίδα τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τῆς Ἐξαβίβλου (Denis Godefroy, [Γενεύη] 1587)

περίληψη ὅπως παρουσιάζεται στὴν ἔκδοση καὶ τὴν ἀντίστοιχη μετάφρασή της στὴ δημόδη, ἐνσωματωμένη στὸ ἐλληνικὸ κείμενο· μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὴν ἀρίθμηση τῆς πρώτης παραγράφου καὶ στὰ δύο κείμενα· δὲν μποροῦμε στὸ συγκεκριμένο παράδειγμα νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἐνσωμάτωση τῶν παρατίτλων ἀλλὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. πὶο κάτω στὸ κείμενο. Τὰ πανομοιότυπα ἀποδίδουν τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Προλόγου τοῦ ἔργου, τὴν «Κριτῶν προκατάστασιν ἢ περὶ δικαιοσύνης», ἀλλὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο (τὴν περίληψη καὶ τὴν ἀρίθμηση μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς τῶν παραγράφων) τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους «Τίτλους» τῶν «Βιβλίων» τῆς «Ἐξαβίβλου».

πο ἀλλὰ καὶ νὰ ἐμπλουτίσει τὴν ἀπόδοσή του εἴτε μὲ λέξεις στὴ δημώδη, λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁ μεταβυζαντινὸς ἀναγνώστης του ἦταν περισσότερο ἐξοικειωμένος, εἴτε μὲ ἔννοιες γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχε προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Δύο μόνο παράδειγμα· τὸν νομικὸ ὅρο τοῦ «δόλου» ποὺ ἔχει τὸ πρωτότυπο τὸν ἀποδίδει μὲ τὴν ἴδια λέξη· προσθέτει ὅμως σὲ μερικὲς περιπτώσεις καὶ τὸν δημώδη ὅρο «μαργιολιά» γιὰ νὰ κάνει τὸ νομικὸ ὅρο κατανοητὸ σὲ ἓνα εὐρύτερο κοινό: ὅσοι κληρονόμοι «ἀπὸ δόλον καὶ μαργιολιάν»... κάνουν αὐτὸ ἐνάγονται... (ἡ διάταξη ἀπὸ τὴν πέμπτη παράγραφο τοῦ «Τίτλος θ'» τοῦ Γ' «Βιβλίου»). Τὸ δεύτερο παράδειγμα τὸ ἀντλῶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς «Ἐξαβίβλου» ποὺ τιτλοφορεῖται «Νόμοι διάφοροι» καὶ στὸν πρῶτο «Τίτλον» πραγματεύεται «Περὶ ἀξιωμαίων». Ἐκεῖ, στὴν πρώτη παράγραφο ὁ Ἀρμενόπουλος ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: «Ἀπὸ πατρικίων ἕως ἱλλουστρίων εἰσὶν οἱ συγκλητικοί»¹⁷. Τί ἄραγε θὰ σήμαινε ἡ διατύπωση αὐτὴ γιὰ τὸν μεταβυζαντινὸ ἀναγνώστη; Στὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴν ἀπόδοση ποὺ ἐντοπίσαμε διαβάζουμε: «Οἱ συγκλητικοί, ὅπου φράγκικα λέγονται σενατόροι καὶ τούρκικα κουμπὲ βεζιράδες, εἶναι ἀπὸ τοὺς πατρικίους ἕως εἰς τοὺς ἱλλουστρίους»¹⁸, ἀπόδοση τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου μὲ μιὰ παρενθετικὴ πρόταση ποὺ μπορούσε ἀπὸ τὶς προσλαμβάνουσες παραστάσεις τῆς ἐποχῆς του νὰ βοηθήσει τὸν ἀναγνώστη νὰ κατανοήσει τὸ περιεχόμενο.

Ἡ τρίτη διαπίστωση ἀφορᾷ τὴ φροντίδα ἐκείνου ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη νὰ παρακολουθεῖ ὅσα λατινικὰ σχόλια ὑπῆρχαν στὰ παράτιτλα, νὰ τὰ μεταφράζει καὶ νὰ τὰ μεταφέρει στὸ ἐλληνικὸ κείμενο. Δύο καὶ πάλι παραδείγματα· στὴν πέμπτη παράγραφο τοῦ «Τίτλου θ'» τοῦ Γ' «Βιβλίου» ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσαμε τοὺς ἐπάλληλους ὅρους «δόλος καὶ μαργιολιά» ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο σχόλιο γραμμένο στὸ περιθώριο: «Σημάδεψε ὅτι εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν εὐρίσκεται ἀλλοιῶς...»¹⁹. Ἡ διαπίστωση δὲν εἶναι δική του, ἀφοῦ στὴν ἔκδοση τοῦ Godefroy ὑπάρχει ἀνάλογο σχόλιο στὰ λατινικὰ διατυπωμένο²⁰. Δικὴ του εἶναι ἡ ἔγνοια νὰ μεταφράσει τὴν πληροφορία στὰ ἐλληνικὰ καὶ νὰ τὴν ἐνσωματώσει στὸ κείμενό του γιὰ νὰ ἐνημερώσει τὸν ἀναγνώστη του πὼς ὑπάρχει διαφοροποίηση μεταξὺ τῶν δύο κειμένων. Τὸ δεύτερο παράδειγμα τὸ ἀντλῶ ἀπὸ ἓνα παρόμοιο σχόλιο ποὺ εἶναι γραμμένο στὴ

17. Τὸ χωρίο στὴ σ. 477 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1587.

18. Τὸ χωρίο στὴ σ. 433 τοῦ χειρογράφου τῆς Μυτιλήνης καὶ στὴ σ. 411 τοῦ χειρογράφου τῆς Βήσσανης.

19. Ἡ σημείωση στὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης βρίσκεται στὸ περιθώριο τῆς σελίδας 252 καὶ στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης στὴ σελίδα 239.

20. Βλ. τὸ σχόλιο στὴ σελίδα 273 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1587.





ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΝΟΜΩΝ,

ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ Η' ΕΞ ΑΒΙ-

ΒΛΟΣ, ΣΥΝΑΘΡΟΙΣ ΘΕΝ ΠΑΝΤΟ-

θεν κατ' ἐκλογὴν καὶ κατ' ἐπιτομὴν, ἔπε σωτεθέν, ὡς δὲ

τῷ πανσεβάσῳ νομοφύλακτι καὶ κριτῇ Θεσσαλονί-

κης, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Τῷ Ἀρμενοπου-

λου, κριτῇ προκατάρχοντι.

ΠΡΟΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ Εἰσηγήσεις
τῶν κριτῶν.

LEGVM PROMPTVARIVM

QVÆ ET

HEXABIBLVS, SELECTIM VNDI-

QVE ET COMPENDIARIE COLLECTVM,

itaque confectum à venerando in primis Legum

præsidente & iudice Thessalonicensi Con-

stantino Harmenopulo.

PRÆVIA COGNITIO ATQVE

exhortatio ad Iudices.

¶ 1 Iussu iudicandum esse probat autoritate sacra Scriptura. 2 Theologorum Basilij magni, Cyrilli, Gregorij Nisseni, Ioannis Chrysostomi. 3 Gentilium seu Platonis, Demosthenis, & Epicteti. 4 à præceptis divinis. 5 6 à vero ac legitimo munere iusti iudicis, cui hoc manuale Harmenopulus ex varijs constitutionibus collectum præstitit. 7 à metu pœnarum legalium Leonis & Alexandri Imperatorum.

a Iudices fortitudo non emptione fieri debent. Sic Alexander Severus apud Lampridium sanctè loquitur. Ne cesse est, inquit, ut qui emat, vendat. Non patiar mercatores potestatum: quos si patiar, damnare non possum. Erubescio enim punire illum hominem qui emit & vendit. adde quæ scripsi ad leg. 3. Cod. ad l. Iuliam repetundarum. b Deus Iudex omnium, Iudicis appellacionem non repudiatur.



ΚΡΙΝΕΙΝ

λαχὼν, καὶ κρι-

τὴς εἶναι καὶ ὀνο-

μάζεσθαι, εἰς τὴν

βούλοίτο τῷ,

καλλίστῳ ταύ-

τῷ προσήγορῳ μὴ καταχύναι,

ὡς καὶ θεὸς αὐτὸς καλεῖται προσέ-

ται, ὅτι τὸν ὄντως ὄντα κριτῇ ἱλαίων

ἐν τῇ φοβερᾷ τῇ κρίσει δύνειν ἡ-



VI SORTI-

to, a iudican-

di facultas ac

munus no-

menque ob-

tigit, si quidē

in eo studium

curamq. collo-

care voluerit, ut pulcherrimā hanc, quam nec Deus ipse repudiat, appellationem non dehonestet, utque verum illum iudicem, qui &

A



σελίδα 346 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1587, στὸ περιθώριο τῆς τετάρτης παραγράφου τοῦ «Τίτλου ιβ΄» τοῦ Δ΄ «Βιβλίου» στὸν ὁποῖο γίνεται διαπραγμάτευση τοῦ ζητήματος «Περὶ λύσεως γάμου καὶ τῶν αἰτιῶν αὐτῆς». Ἐκεῖ ἀναφέρεται μιὰ διάταξη ἀπὸ κάποια νεαρὰ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Ὁ Ἀρμενόπουλος ἀντλώντας τὸ κείμενο τῶν νεαρῶν ἀπὸ τὴν «Μεγάλη Σύνοψη τῶν Βασιλικῶν» τὴν ἀριθμεῖ ὡς εἰκοστή²¹. ἔτσι παρουσιάζεται στὴν ἔκδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Godefroy, ἔτσι ἀποδίδεται, ὡς «vicesima», καὶ στὴ λατινικὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου· στὸ περιθώριο ὅμως ἀναγράφεται ἓνα σχόλιο στὰ λατινικὰ ποὺ τὴν ἐμφανίζει ὡς «τριακοστὴ τρίτη». Ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη τὴν ἀριθμεῖ στὸ κείμενο ὡς «κ^η», σημειώνει ὅμως καὶ στὸ δικό του ἀντίστοιχο περιθώριο: «λγ^η ὡς θέλει ὁ Ἰωάννης ὁ Μέρτζερος»²². Ἡ ὑπαρξὴ τῶν τῶν δύο σημειώσεων ποὺ πήραμε ὡς παράδειγμα καὶ στὰ δύο χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη, σημειώσεων γραμμένων ἀπὸ τὸ χέρι τῶν γραφέων τῶν χειρογράφων, δηλώνει πὺς ὑπῆρχαν οἱ σημειώσεις αὐτὲς στὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο πέρασαν στὰ σωζόμενα δύο χειρόγραφα ἀντίγραφά του.

VI

Ποιὸς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε αὐτὴ τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη; Τὸ ὄνομά του δὲν ἔχει σημειωθεῖ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δύο χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο του. Τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ὑποδεικνύουν ἓναν ἄνθρωπο ποὺ γνώριζε καλὰ ὅχι μόνο τὴν λόγια καὶ τὴ δημώδη ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀλλὰ καὶ τὴ λατινική. Κάποιες μάλιστα ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε πὺς διέδτε καὶ νομικὴ παιδεία, ἥ τουλάχιστον εἶχε τὴ φιλολογικὴ ἐγρήγορη νὰ προστρέχει στὶς πηγὲς καὶ νὰ ἐλέγχει τὸ κείμενο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ γλωσσικὰ τεκμήρια ποὺ παρέχει ἡ ἀπόδοση, δὲν νομίζω πὺς εἶναι ἱκανὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν, μόνον αὐτά, τὴν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ. Εἶναι πάντως ἐκδηλο πὺς ὁ πολιτικὸς χῶρος μέσα

21. Βλ. τὴν ἐρμηνεία γιὰ τὴν διαφορετικὴ ἀρίθμηση ποὺ παρουσιάζουν οἱ νεαρὲς στὴν «Ἐξάβιβλο» στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Πιτσάκη, ὅ.π., σημ. 4, σ. λῆ–λζ΄.

22. Δὲν ἔχω κατορθώσει νὰ ἐντοπίσω ἀντίτυπο ἀπὸ τὴ λατινικὴ μετάφραση τῆς «Ἐξάβιβλου» ποὺ ἐκπόνησε ὁ Jean Mercier καὶ δὲν μπορῶ κατὰ συνέπεια νὰ εἶμαι βέβαιος ἂν ἡ σημείωση γιὰ τὴ διαφορετικὴ ἀρίθμηση τῆς νεαρᾶς ὀφείλεται στὸ μεταφραστὴ ἢ στὸν ἐκδότη τοῦ 1587. Σημασία ἔχει πὺς ἡ διαφορὰ στὴν ἀρίθμηση ἐντοπίστηκε καὶ ἐπισημάνθηκε μὲ ἓνα παρασελίδια σημείωμα. «Ἰωάννης ὁ Μέρτζερος» εἶναι βέβαια ὁ Jean Mercier, ὁ Ioannes Mercerus ὅπως ἀναγραφόταν τὸ ὄνομά του στὴν προμετωπίδα τῆς ἔκδοσης τοῦ Godefroy, ποὺ ἐδῶ παρουσιάζεται στὴν ἐξελληνισμένη του μορφή. Ἡ σημείωση στὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης βρίσκεται στὸ περιθώριο τῆς σελίδας 317 καὶ στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης στὴ σελίδα 299.



στὸν ὁποῖο ζεῖ ὁ δημιουργὸς εἶναι ἐκεῖνος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ὁ πολιτισμικός του κύκλος ἦταν εὐρύτερος, ἀφοῦ στὸ κείμενό του ὑπάρχουν λέξεις ποὺ ἀνάγουν τὴν καταγωγή τους στὰ βενετοκρατούμενα ἐδάφη. Παράδειγμα, μιὰ λέξη ποὺ τὴν χρησιμοποίησαμε ἤδη στὴν ὥς τώρα ἀνάπτυξή μας, ἡ λέξη «μαργιολιά» ποὺ τὴν παραδέτει ὡς συνώνυμη τοῦ ὅρου δόλος. Ἡ λέξη σύμφωνα μὲ τὸ *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας 1100–1669* τοῦ Κριαρᾶ, βενετικῆς καταγωγῆς, ἔχει ἀποδανειστεῖ στὸ *Λεξικὸ τοῦ Γεράσιμου Βλάχου* ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1659²³ καὶ μὲ τὸν τύπο «μαριολιά» ἐντοπίζεται σὲ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, γιὰ παράδειγμα στὸν *Ἐρωτόκριτο* τοῦ Κρητικοῦ Βικέντιου Κορνάρου ποὺ «ἄρχισε νὰ γράφεται τὸ 1646 καὶ τέλειωσε πρὶν ἀπὸ τὸ 1669»²⁴ γιὰ νὰ γνωρίσει τὴν πρώτη ἐντυπὴ ἐκδοσὴ του στὴ Βενετία τὸ 1713.

Ἔτσι, τὸ ὄνομα τοῦ δημιουργοῦ τῆς ἀπόδοσης ποὺ ἐντοπίσαμε εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἄδηλο. Θυμίζω πὼς ἄδηλος ἦταν καὶ ὁ δημιουργὸς ἐκείνης τῆς ἀπόδοσης ποὺ ἔφτασε μέσω τοῦ Ἡρακλείας Γερασίμου στὰ χέρια τοῦ Ἀλέξιου Σπανοῦ: «ταύτην τὴν βίβλον [τὴν «Ἐξάβιβλον»], οὐκ οἶδα ποῖος ἀπὸ τοὺς ἐδικούς μας νῦν Ἕλληνας εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον μεταφράσας», γράφει ὁ Σπανὸς τὸ 1744²⁵. Ἄν σημειωνόταν κάπου τὸ ὄνομά του ἀσφαλῶς θὰ τὸ σημείωνε.

Ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ ὁμοιότητα εἶναι ἄραγε ἐπαρκὲς στοιχεῖο ὥστε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ ἀπόδοση ποὺ ἐντοπίσαμε εἶναι ἐκείνη στὴν ὁποία ἀναφέρονταν καὶ ὁ Γεράσιμος Ἡρακλείας καὶ ὁ Ἀλέξιος Σπανός; Ἀσφαλῶς ὄχι. Ὡστόσο μοιάζει ἀπίθανο νὰ ὑπῆρξε καὶ μιὰ ἄλλη ἀπόδοση ὁλόκληρου τοῦ κειμένου τῆς «Ἐξαβίβλου», ποὺ δημιουργήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Σπανὸς ἐκπόνησε τὴ δική του ἀπόδοση, γιὰ τὴν ὁποία νὰ μὴν ἔχει σωθεῖ καμία ἄλλη μαρτυρία.

Ἄν λοιπὸν πρόκειται γιὰ ἐκείνη τὴν ἀπόδοση, τὰ προσόντα τῆς ὁποίας μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία ἔστω καὶ ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ δώσαμε νὰ τὰ ἐκτιμήσουμε, πὼς εἶναι δυνατόν ὁ Σπανὸς νὰ θεώρησε πὼς εἶναι «εἰς πολλὰ διεφθαρμένη» καὶ πρότεινε στὸν Ἡρακλείας Γεράσιμο νὰ μὴν τὴν δημοσιεύσουν καὶ νὰ ἀναλάβει νὰ ἐκπονήσει ὁ ἴδιος μιὰ ἄλλη;

23. *Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος*, Βενετία 1659, σ. 386. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα στὸν τ. Θ' τοῦ *Λεξικοῦ τοῦ Κριαρᾶ* (Ἀθήνα 1985) σ. 343.

24. Γιὰ τὸ χρονὸ συγγραφῆς τοῦ «Ἐρωτόκριτου» βλ. πρόχειρα Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*. Ἀπὸ τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας, Ἀθήνα 2000, σ. 104· στὸ *Λεξικὸ τοῦ Κριαρᾶ* βλ. τὴ σχετικὴ παραπομπὴ στὸ ποίημα.

25. Βλ. τὴν πλήρη παραπομπὴ στὴ σημ. 11.

Είναι νομίζω δυνατό. Διότι ο Σπανός δεν πρέπει να ήταν ενήμερος ούτε για τη χειρόγραφη παράδοση ούτε για τις έντυπες εκδόσεις που είχε γνωρίσει το έργο του Ἀρμενόπουλου, δεν ήταν δηλαδή σε θέση να εκτιμήσει ότι η απόδοση που είχε στα χέρια του στηριζόταν στη δεύτερη έκδοση της «Ἐξαβίβλου», που ήταν καλύτερη από την πρώτη. Την πρώτη έντυπη έκδοση του έργου εντόπισε σε βιβλιοθήκη της Ἀδριανούπολης, αυτήν συνέκρινε με το κείμενο της απόδοσης που του ἔδωσε ο Ἡρακλείας Γεράσιμος, διαπίστωσε πώς δεν «ἀκολουθοῦσε» κατὰ γράμμα αὐτὸ που ἐκεῖνος θεωροῦσε ὡς ὑπόδειγμα καὶ ἔτσι ἀποφάνθηκε πὼς ἦταν «εἰς πολλὰ διεφθαρμένη».

Κάτω ἀπὸ μιὰ τέτοια συγκυρία εἶναι πιθανὸ ἡ νεότερη ἐλληνικὴ νομικὴ ἐπιστῆμη νὰ στερήθηκε ἓνα θαυμαστὸ τεκμήριο γιὰ τὴν παιδεία καὶ γιὰ τὴ δημόδη νομικὴ γλῶσσα.

VII

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐλκυστικὴ ὑπόθεση νὰ ταυτίζεται ἡ ἀπόδοση ποὺ ἐντοπίσαμε μετὰ τὴ λανθάνουσα, μετὰ ἐκείνη δηλαδή στὴν ὁποία ἀναφέρονταν τόσο ὁ Γεράσιμος Ἡρακλείας ὅσο καὶ ὁ Ἀλέξιος Σπανός λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1744, γεγονὸς παραμένει πὼς ἔχουμε μιὰν ἄλλη ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀποδόσεις τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴ δημόδη, ποὺ ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1741.

Καὶ ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς, ὅπως δείχνουν τὰ παρασελίδια σχόλια καὶ οἱ σωζόμενες σημειώσεις ποὺ ὑπάρχουν καὶ στὰ δύο χειρόγραφα, τὸ ἔργο χρησιμοποιήθηκε στὴν πράξη, δὲν ἔμεινε δηλαδή μιὰ ἀπόδοση ποὺ ἔχει μόνο φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον.

Τέλος, ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων τῶν δύο χειρογράφων ποὺ ἐντοπίσαμε συνάγεται πὼς καὶ τὰ δύο χειρόγραφα κυκλοφόρησαν στὸν βόρειο ἐλλαδικὸ χῶρο (Ἡπειρος καὶ Μακεδονία), καθὼς κτήτορας τοῦ χειρογράφου τῆς Βήσσανης ὑπῆρξε ἓνας γραμματικὸς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὁ Γιαννάκης Γραμματικὸς ἀπὸ τὰ Φραστανὰ (ἡ σημερινὴ Κάτω Μερόπη), καὶ τοῦ χειρογράφου τῆς Μυτιλήνης ὁ ἔμπορος Γεώργιος Λαζάρου ἀπὸ τὴ Σιάτιστα.

Μὲ ἄλλα λόγια, εἴτε ἡ ἀπόδοση ποὺ ἐντοπίσαμε ταυτίζεται μετὰ ἐκείνη ποὺ ἀνέφεραν ὁ Γεράσιμος καὶ ὁ Σπανός εἴτε πρόκειται γιὰ μιὰ διαφορετικὴ, ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ, νὰ γίνουν περαιτέρω ἔρευνες γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ τῆς καὶ τελικὰ νὰ δημοσιευτεῖ σχολιασμένη. Εἶναι ἓνα ἔργο ποὺ νομίζω πὼς πρέπει νὰ τὸ ἀναλάβει εἴτε τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν εἴτε τὸ Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ποὺ εἶναι ἴσως καὶ τὸ ἀρμοδιότερο.



RÉSUMÉ

D. G. APOSTOLOPOULOS, *Un Armenopoulos tiré de l'oubli.*

Une traduction de l'Exabiblos en langue grecque vernaculaire (ante 1741) demeurée inexploitée

Deux manuscrits nous livrent une traduction inconnue et inexploitée de l'*Exabiblos* d'Armenopoulos en langue grecque vernaculaire. Le premier est conservé à Lesbos, dans la Bibliothèque du Gymnase, sous le n° 51, l'autre en Épire, dans la Bibliothèque communale de Vissani, sous le n° 5.

Aucun des deux manuscrits ne révèle le nom de l'auteur de la traduction, ni l'année de sa réalisation. Mais le fait qu'elle ait utilisé, comme le prouvent des indices internes, l'édition gréco-latine de l'*Exabiblos* de Godefroy (Genève 1587) et que l'un des manuscrits qui nous la transmet porte 1741 comme date d'écriture érige, pour l'instant, ces deux dates en terminus possibles délimitant la période au cours de laquelle elle fut réalisée.

Son auteur connaissait bien la langue grecque, savante et vernaculaire, mais aussi le latin, puisqu'il se sert d'éléments que contient la traduction latine pour les transposer en grec. L'espace politique dans lequel il vivait doit être l'Empire ottoman, mais son cercle culturel était plus large, car nous trouvons dans son texte des mots originaux des régions occupées par Venise.

Dans le prologue de sa «traduction» de l'*Exabiblos* publiée à Venise en 1744, Alexios Spanos évoque une traduction en langue vernaculaire qu'il connaissait et qui avait été réalisée par un Grec inconnu. Il est probable qu'il s'agit de la traduction que nous avons repérée, qui serait tombée dans l'oubli pendant plus de deux siècles et demi.